

Araştırma Makalesi
Research Article

KUTADGU BİLİĞ'DE SAVUNULAN HÂKİMİYET ANLAYIŞI NE KADAR ÇAĞDAŞ?

*Muhammed Zahid ÇIĞMAN**

Öz: Klasik eserler, taşıdıkları sıfatın gereği olarak her dönemin okuyucusuna hitap edebilecek unsurlar içermektedirler. 11. asırda yaşamıő Türk bilgini Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı siyasetnamesinin de günümüz insanı ve toplumu için öğretici olabilecek yönleri bulunmaktadır. Bu özelliği, eserin çağdaş bir eser gibi yorumlanması tehlikesini de beraberinde getirmekte, Yusuf Has Hâcib'in çağdaş bir devlet düzeninin ve bu arada çağdaş bir hâkimiyet anlayışının temsilcisi olduğu yönünde bir algı doğurabilmektedir. Bu çalışmada, yazıldığı toplumsal bağlam ekseninde yorumlanması suretiyle Kutadgu Bilig'deki hâkimiyet anlayışının geleneksel ve çağdaş yönleri ele alınmıő, Yusuf Has Hâcib'in geleneksel hâkimiyet anlayışının savunucusu olduğu sonucuna varılmıőtır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Hâkimiyet.

HOW MODERN IS THE UNDERSTANDING OF AUTHORITY ADVOCATED IN THE KUTADGU BILIG?

Abstract: Classic works have the elements that may appeal to the readers of all periods as a requirement of the title they bear. Of the Turkish scholar lived in the 11th century, Yusuf Khas Hajib's mirror of prince named Kutadgu Bilig also has the aspects that may be educational for today's people and society. This characteristic of the work brings along the threat of the work's interpretation as a modern work and may result in the creation of a perception of Yusuf Khas Hajib's being the representative of a modern state order and meanwhile of a modern understanding of sovereignty. In this study, the traditional and modern aspects of the understanding of authority in the Kutadgu Bilig is discussed by interpreting it within the social context of the period it was written and it has been concluded that Yusuf Khas Hajib is an advocate of the traditional understanding of authority.

Keywords: Kutadgu Bilig, Yusuf Khas Hajib, Authority.

I. Giriş

Kutadgu Bilig, Karahanlı bilgin ve devlet adamı Yusuf Has Hâcib tarafından 11. Asırda kaleme alınmıő alegorik bir siyasetnamedir. Günümüze ulaşan ilk manzum siyasetname olması ve Fars geleneğinden ziyade Türk devlet ve yönetim geleneğini yansıması, esere siyasetnameler arasında özgün bir mevki kazandırmaktadır. (Adalıoğlu, 2011: 42-3) Kutadgu Bilig, birkaç asır önce İslamiyet'i kabul etmeye başlamıő bir topluma ayna tutması bakımından da önemlidir. İslam etkisinde geliően Türk düşüncesinin daha sonraki ürünlerinde ortaya çıkacak fikirlerin nüvelerini, bu kaynakta bulmak mümkündür. Halk içinde Hak ile olmak şeklinde özetlenebilecek bir tasavvuf anlayışının ve belli bir İslam yorumunun öncüllerine yine burada tesadüf

* Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü. e-mail: mzahid.cigman@dpu.edu.tr

Geliő Tarihi: 01 Mart 2018
Received: 01 March 2018
Kabul Tarihi: 30 Eylül 2018
Accepted: 30 September 2018

edilmektedir. (Şeker, 2011: 110-23) Kutadgu Bilig, bir yandan yeni dinin, yazıldığı dönemde etkileri görülmekte olan Budist geçmişle yaşadığı mücadeleye işaret ederken diğer yandan döneminin siyaset ve yönetim düşüncesini aydınlatmaktadır. Bu çerçevede; adalet vurgusu, bilgi ve akla verilen önem, kanun-refah ilişkisi, hükümdarın otoritesinin hukukla sınırlandırılması, koyduğu kurallara en başta hükümdarın uymasının gerekliliği, atamaların liyakat esasına uygun olarak gerçekleştirilmesi gibi siyaset ve yönetim düsturları öne çıkmaktadır. Bu düsturlar, eserin verildiği toplumdaki hâkimiyet algısının anlaşılması için temel teşkil etmektedir.

Kutadgu Bilig, İslam siyasetname geleneğinin bir temsilcisidir. Hükümdarlar için yazıldıysa “nasihatü'l-mülûk”, “ahlâku'l-mülûk”, “âdâbü'l-mülûk”, “enîsü'l-mülûk” vezirler için yazıldıysa “nasihatü'l-vüzerâ”, “tuhfetü'l-vüzerâ”, “asaf-nâme” gibi adlar da alan siyasetnameler, devlet adamlarına saltanatın şartları, devlet yönetimi, askeriye, diplomasi, yöneticilerde bulunması gereken özellikler, kötü yönetimin zararları gibi konularda bilgiler veren; onları Tanrı'ya ve yönetilenlere karşı görev ve yükümlülükleri hakkında uyaran eserlerdir. (Bosworth, 1993; Levend, 1963; Uğur, 2001, s. 4) Siyasetnamelerin işlediği konular kuşkusuz pek çok medeniyetin ilgi alanına girmiş ve bunlar hakkında eserler verilmiştir. Bunların Antik Yunan felsefesinde ele alınışı devlet adamlarına nasihat vermekten ziyade toplumsal olguların çözümlenmesini hedeflediğinden siyasetname geleneği dışında bırakılabilir de bir yandan Konfüçyüs (2017) ve Sun Zi (2018) gibi düşünürlerin eserleri diğer yandan Hıristiyan Avrupa'da görülen hükümdar aynaları çizgisindeki eserler de siyasetname olarak değerlendirilebilir. Kutadgu Bilig'in de dâhil olduğu İslamiyet etkisindeki siyasetname geleneğinin farklı medeniyetlerin bu alanda verdiği ürünlerden büsbütün yalıtılmış olduğu söylenemez. Hint ve özellikle İslam öncesi Fars geleneği söz konusu olduğunda süreklilik daha da belirgin bir hâl almaktadır. Söz gelimi, Arap siyasetname geleneğinin öncülerinden İbnü'l-Mukaffâ, aynı zamanda bir Hint hükümdarının oğullarının eğitimi için bir Hindu rahibe yazdırdığı Pañcatantra'yı (Kelile ve Dimne) Arapça'ya çeviren kişidir. (Adalıoğlu, 2009) Hint ve Fars geleneğinden haberdar olması, İbnü'l-Mukaffâ'nın bunlardan etkilenmiş olması ihtimalini akla getirmektedir. Aslında farklı kültürlerin İslam siyasetname geleneği üzerindeki etkisinin daha görünür kanıtları da bulunmaktadır. Adalet timsali olarak siyasetnamelerde sık sık boy gösteren Erdeşir ve Hüsrev gibi Sasanî hükümdarları, Fars; bilgelikleri dolayısıyla kendilerinden bahsedilen Eflatun ve Aristo gibi filozoflar ile bir bilge hükümdar olarak yâd edilen İskender, Eski Yunan etkisinin siyasetnamelerdeki örnekleri olarak anılmaktadır. (Bosworth, 1993)

Müslüman yazarlar, farklı medeniyetlerin birikiminden yararlanmakla birlikte, kendine has özellikleri olan bir siyasetname geleneği oluşturmayı başarmışlardır. Bu gelenek; nasihatname, fütüvvetname gibi eserleri de kapsayan daha geniş bir ahlaki eserler geleneğinin parçasıdır. Ahlaki eserlerin - bu arada siyasetnamelerin- diğer İslami eserler ile aralarındaki sınırı kesin olarak belirleyebilmek güçtür. Bunların bazen Kelam veya tasavvufun alanına giren konulara da değindiklerine şahit olunmaktadır. (Levend, 1964: 91-97) Hükümdara verilecek nasihatler yalnızca yönetim işleriyle değil, onun manevi yanıyla da ilgili olabileceğinden Kutadgu Bilig'de de görüldüğü gibi, (Yusuf Has Hâcib, 1998: b. 3339 vd. [bundan sonra yalnızca beyit numarası

verilecektir.) bir siyasetnamede tasavvufi konuların işlenmesi yadırganacak bir durum değildir. Her halükârda oldukça güçlü bir dini etkinin söz konusu olduğu bu eserlerde, anlatılanları desteklemek için ayet ve hadislerle atıfta bulunmaktadır. Tarihi olaylar, kıssalar ve bilgelerin sözlerinden örnekler; siyasetnamelerin ayet ve hadisler dışındaki kaynakları arasındadır. (Levend, 1963: 171)

İbnü'l-Mukaffâ'nın Abbasi Halifesi Mansur için yazdığı Risâletü's-Sahâbe; Câhiz'in Vezir Feth b. Hâkân'a ithaf ettiği, Sasanî, Emevî ve Abbâsî hükümdarlarından örneklerle saray adabını konu anlatan et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk; Farabi'nin Eflatun etkisinde kaleme aldığı el-Medînetü'l-Fâzıla ve es-Siyâsetü'l-Medeniyye adlı eserleri; Mâverdî'nin kuramsal yönü ağır basan el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve daha uygulamalı bir içeriğe sahip olan Teshîlü'n-Nazar ve T'acilü'z-zafer fi Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk adlı eserleri; Gazneli Sebük Tigin'in çocukları için yazdığı Pend-nâme; veziri Nizâmü'l-mülk'ün Selçuklu Sultanı Melikşah için yazdığı Siyâset-nâme; Ziyârî Hükümdarı Keykâvus'un oğlu için yazdığı Kâbus-nâme; Gazzâlî'nin Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar veya Sencer'e sunduğu sanılan Nasihatü'l-mülûk adlı eseri siyasetname geleneği kapsamındaki önemli eserler arasındadır. Ahmed ez-Zencânî'nin Alâeddin Keykubad'a sunduğu el-Letâifü'l-'Alâiyye fi'l-Fezâili's-Seniyye adlı eseri ve Necmeddin Dâye'nin Mirsâdü'l-'İbâd min el-Mebde ile'l-Me'âd adlı tasavvufi eserinin beşinci bölümü Anadolu sahasında görülen ilk siyasetnamelerdir. (Adalıoğlu, 2009) Lütfi Paşa'nın Asaf-nâme'si, Kınalızade Ali Çelebi'nin Ahlâk-ı Alâî'si, Gelibolulu Mustafa Âli'nin Nasihatü's-Selâtin'i, Kâtip Çelebi'nin Düstürü'l-Amelli Islahi'l-Halel'i, Koçi Bey'in Risale'si, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'nın Nasihatü'l-Vüzerâ ve'l-Umerâ'sı Osmanlılar tarafından kaleme alınan önemli siyasetnameler arasındadır. (Uğur, 2001: 56-59)

Siyasetnameler yönetimin ve yöneticilerin pratik ihtiyaçlarına yönelik metinler oldukları için bunlarda mevcut siyasi düzene alternatif olabilecek önerilere rastlamak pek mümkün değildir. Bunlar, daha ziyade, adına yazıldıkları hükümdar ve devlet adamlarının siyaset ve yönetime ilişkin yerleşik inanç ve değer yargılarının yansıdığı metinler olarak görülebilir. (Yılmaz, 2009) Bu yönüyle siyasetnameler yalnızca ilgili devletin yönetici kesimi için değil, yazıldıkları çağ ve toplumdaki baskın siyaset ve yönetim anlayışı için de birer ayna işlevi görürler. Siyasetnamelerin, çağlarını yansıtmaya işlevlerinin yanı sıra, klasikleştikleri ölçüde çağlarını aşan bir yönü de bulunmaktadır. Esasen bir eserin klasik olarak görülmesi, doğduğu zaman ve zeminin sınırlarını aşarak bambaşka bağlamlarda da anlamlı olabilecek bir içeriğe sahip olmasına bağlıdır. Bu özellikleri, klasikleşmiş siyasetnamelerin anakronik bir okumaya tâbi tutularak üretildikleri toplumsal bağlamdan koparılmaları tehdidini beraberinde getirmektedir. Bu tehdit, klasikleşmiş bir metin olarak Kutadgu Bilig için de aynen geçerlidir. Bilgiye, akla ve hukuka yaptığı vurgu, okuyucuyu, Kutadgu Bilig'de çağdaş bir hâkimiyet kuramı ve çağdaş bir devlet anlayışı bulunduğu gibi bir sonuca götürebilecek boyuttadır. Söz gelimi Doğan, değerli çalışmasında, Kutadgu Bilig'de öngörülen devlet anlayışının bugün dahi ulaşılamayan bir devlet sistemi olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, "*Kutadgu Bilig'de öngörülen devlet, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir.*" (Doğan, 2002a, s. 128, Vurgular özgün metne ait.) Kutadgu Bilig'i çağdaş

siyaset ve yönetim düşüncesi için faydalı olabilecek bir tarzda yorumlama çabası değerli olmakla birlikte çağdaş kavramların klasik bir eser için kullanılması kavramsal sınırların hassasiyetle belirlenip belirlenmediği üzerinde tereddütlere neden olabilecektir. Kutadgu Bilig’de gerçekten çağdaş bir devlet düzeni ve hâkimiyet anlayışı mı bulunmaktadır? Bu çalışma, bu soruya temelde Weber’in meşru otorite tasnifi üzerinden cevap aramak amacıyla. (Özellikle 2012: c. 1, s.331-66)

Weber’in meşru otorite tasnifi ussal, geleneksel ve karizmatik olmak üzere üç saf tip otorite öngörmektedir. Ussal otorite, kanunlaştırılmış kuralların ve bu kuralların belirlediği kişilerin; geleneksel otorite, kutsallaşmış geleneklerin ve bunlar tarafından belirlenen kişilerin; karizmatik otorite ise istisnai bir kutsallığı olduğu düşünülen bir kişinin ve onun buyruklarının meşru görülmesine dayanmaktadır. Yüksek düzeyde bir soyutlamanın ürünü olan bu saf tipler, tarihin farklı dönemlerinde farklı şekillerde kaynaşarak çeşitli otorite kombinasyonları oluşturmaktadır. (Weber, 2012: c. 1, s. 334-6) Kutadgu Bilig’in Weber’in otorite tasnifi üzerinden incelenmesi daha önce Özdemir (2014) tarafından yapılmıştır. Ondan farklı olarak anılan tasnif bu çalışmada, çağdaş ve geleneksel meşru otorite anlayışları karşılaştırılması bağlamında uyarlanarak kullanılacaktır. Weber’in ussal otoritesi ve karizmatik otoritenin dönüşümü olarak yorumladığı demokrasi, çağdaş otorite kapsamında değerlendirilerek geleneksel otorite karşısında konumlandırılacaktır. Tasnifinde saf tip ussal otoriteyi çağdaş otorite ile eş anlamlı olarak kullanmamış olsa da konuyu işleyişi itibariyle Weber’in çağdaşlaşma ile bürokrasinin temelini oluşturan ussal otorite arasında bir koşutluk gördüğü açıktır. (2012: c. 1, s. 336-42) Bununla birlikte, kronolojik bir anlayışa yaklaşması itibariyle bu çalışmadaki kavramlaştırmanın, Weber’in daha tematik bir kavrayışa izin veren saf tiplerinden bir ölçüde saptığı belirtilmedi. Çalışmanın amacı bakımından böyle bir sapma zorunlu görülmemiştir. Çalışmanın bütününde, hâkimiyet, hükümlerlik otoritesi anlamında kullanılacaktır. Tekrardan kaçınmak adına kavramların başındaki meşru sıfatı kaldırılrsa da çalışmada konu edinilen, hâkimiyetin/otoritenin meşru şekilleridir.

II. Kutadgu Bilig’in Toplumsal Bağlamı: İslamlaşma Sürecindeki Türkler

Kutadgu Bilig’in öngördüğü hâkimiyet düşüncesini anlamak için öncelikle eserin toplumsal bağlamını incelemek gerekmektedir. Eser, din değiştirmek gibi çok önemli bir toplumsal dönüşümün yaşanmakta olduğu bir dönemin ürünüdür. Eserin, sınırları dâhilinde yazıldığı Karahanlı Devleti, Bulgar Hanlığı’ndan sonraki ilk Müslüman Türk devletidir. Ancak etkisi nedeniyle Türk-İslam geleneğini asıl başlatan devletin Karahanlılar olduğu söylenebilir. Hüküm sürdükleri dönemlerde kendilerine Türkistan Hakanları, el-Hâkâniyye, Âl-i Afrâsiyâb gibi adlar verilen bu Türk hanedanına 19. Asırda, hükümdarlarının kullandıkları Kara unvanına nispetle Karahanlılar adı verilmiştir. Karahanlıların hangi Türk boyundan olduğu tartışılmakla birlikte en kuvvetli görüş Uygurlardan geldikleri şeklindedir. Müslüman olan Uygurların, Budist Uygurlarla aynı adı taşımak istemedikleri için kendilerini “Türk”, ötekileri “gâvur” veya “tad” (yabancı) olarak adlandırdıkları görülmektedir. (Yasin, 2016: 92-94, 101-102) Bugün kabul edilen görüşe göre,

Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra batıya göçen Uygurlar, Kaşgar ve Balasagun'u ele geçirerek yeni bir devlet kurmuşlardır. Devletin bilinen ilk hakani 819'dan itibaren hüküm süren Bilge Kül Kadır Han'dır. Onun torunu Satuk, valilik görevi sırasında kendisine sığınan bir Fars şehzade ya da mutasavvıfı olan Ebû Nasr'dan İslam'ı öğrenerek 944-945'te bu dini benimsemiştir. Amcasıyla giriştiği taht mücadelesinden galibiyetle ayrılan Satuk'un tahta geçmesiyle Türkistan Türkleri arasında İslamiyet'in yayılması hızlanmıştır. (Yüksel, 2001: 73-74)

Hanedanın İslamiyet'i seçmesiyle birlikte Satuk Buğra Han ve oğlu Musa Han zamanında Karahanlı ülkesinde yaşayan halk da hızla yeni dine girmeye başlamıştır. 960'ta 200 bin göçer Türk Müslüman olmuştur. Musa Han'dan sonra tahta geçen Ebu'l-Hasan, yeğeni Buğra Han Hasan'ı ülkenin batısını yönetmekle görevlendirmiştir. Ebu'l-Hasan doğudaki Budist Uygurlara karşı savaşırken Buğra Han Hasan hem Gayrimüslim Türklere seferler düzenlemiş hem de batıdaki Samanîlerin topraklarını ele geçirmiştir. 1032'de Kadir Han'ın vefatıyla, devlet Doğu ve Batı Karahanlılar olmak üzere ikiye bölünmüştü de bu durum cihat faaliyetleri ve İslamlaşma sürecinin aksamasına neden olmamıştır. 1043'te Arslan Han'ın üzerlerine sefere çıktığı on bin kadar Budist Türk, kendilerine yapılan davete olumlu karşılık vererek İslam'a girmişlerdir. Karahanlılar, İslamiyet için Sünni yorumları desteklemiş, farklı yorumların Türkistan'da yayılmasını zaman zaman şiddete de başvurarak engellemişlerdir. (el-Muheyim, 2001)

Yusuf Has Hâcib'in, eserini Kaşgâr hükümdarı Hasan b. Süleyman'a sunduğu 1069/1070 yıllarında (Arat, 1947: xvii-xviii) devlet tarafından desteklenen İslamiyet Türkistan'da en güçlü din konumunda olsa da eski dinlerin özellikle Budizm'in toplumdaki etkisinin büsbütün silinmiş olamayacağı açıktır. Böyle bir dönemde kaleme alınması, eserin, etkisi altında kaldığı dinî ve kültürel kaynaklar ve ürünü olduğu düşünce sisteminin tartışmalı hâle gelmesine neden olmuştur. Arsal'a göre eser bütünüyle İslamiyet öncesi Türk düşüncesinin ürünüdür. Konfüçyüs üzerinden Çin ve Farabi üzerinden gelen eski Yunan etkisi bulunmakla birlikte bu, eserin genel olarak Türk düşünce sistemi içinde değerlendirilmesine engel teşkil etmez. (1947: 97-8, 118-20) Köprülü ise eserde Çin ve Eski Türk düşüncesinin hemen hiç etkisinin bulunmadığını, eserin İbn Sina ve onun aracılığıyla Eflatun'dan etkilendiğini iddia etmektedir. (1980: 167-170) Bombaci de Kutadgu Bilig'deki düşüncelerin büyük kısmının Arap-İran dünyasında doğduğunu, eserin İslam kültürü dairesinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Öte yandan Kün-Toğdı ile Ay-Toldı arasında geçen bazı diyalogları ve buralardaki simgesel gösterimleri Yunan etkisine bağlamakta ancak Kutadgu Bilig'in doğrudan yabancı bir eseri örnek almayan özgün bir eser olduğunu da teslim etmektedir. (2010:65-7,70-3) Bu farklı görüşleri bir araya getiren İnalçık, eserde hem Hint-İran başta olmak üzere yabancı etkiler bulunduğunu hem de eski Türk düşüncesinden izler görüldüğünü savunmuştur. (İnalçık, 1966: 261-71) İnalçık'a karşı çıkan Kafesoğlu, Fars devlet anlayışı ile Türk devlet anlayışının birbiriyle uzlaşamayacağını, dolayısıyla eserde İran etkisi bulunmadığını belirtmektedir. Eserdeki Konfüçyüs etkisininse aslında Konfüçyüs üzerindeki Türk etkisinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Ona göre Kutadgu Bilig'deki İslamî etki de

abartılmıştır; Yusuf Has Hâcib inanmış bir Müslüman olmakla birlikte eserinde din vurgusuna rastlanmamaktadır. (1980: 15-6, 35-50)

Eserin etkilendiği kaynaklar hakkında ilginç fakat üzerinde durulması gereken bir görüş, Çağatay'ın, eserdeki dört ana kişiden birisi olup akıbeti temsil eden Ogdurmuş'ın bir Budist rahip olduğu şeklindeki iddiasıdır. Çağatay'a göre, Yusuf Has Hâcib'in, eserindeki zahit tipine "uyandırılmış" (=Budha) anlamına gelen bir adı uygun görmesi tesadüf değildir. Yazar, Buda ile aynı adı taşıyan ve onun gibi toplum hayatından uzaklaşarak ömrünü riyazet içinde geçiren bir kişiyi Budizm'in etkisiyle eserine yerleştirmiştir. Çağatay, yalnızca Ogdurmuş'ın değil, "övdülmüş" (=Muhammed) anlamını taşıdığını iddia ettiği Ögdülmüş'in de böylesi bir temsil niteliğine sahip olduğu düşüncesindedir. (2008: 448-52, 463-4; ayr.bkz. Arsal, 1947:94) Ogdurmuş'ın bir Budist rahip olduğu iddiası abartılı bulunsa dahi bu adların ve kişiliklerin Kutadgu Bilig'e öylesine yerleştirilmediği açıktır. Yusuf Has Hâcib, Ogdurmuş'ın inzivaya çekilmesini Ögdülmüş'in dilinden ve İslamî bir anlayışla eleştirmektedir. Ogdurmuş, dinini korumak isteyen insanın dünyadan el etek çekmesi gerektiğini, bir kişinin hem dünya hem ahiret işini yerine getiremeyeceğini iddia etmektedir. (b.3338-3366) Bu düşüncenin, dünya ve ahiret arasında bir denge öngören ve dünya için de çalışılması ilkesini getiren İslamiyet ile uzlaşmayacağı açıktır. Hükümdar Kün-Toğdı ve Vezir Ögdülmüş'in Ogdurmuş'a verdiği öğütler ise İslamiyet'in çizdiği çerçeveye uymaktadır:

"Senin oradaki ibadetinin biri namaz, biri de tuttuğun oruçtur, ey oğul.

Bunlardan başka orada hangi ibâdet var; söyle, göster." (b. 3227-8)

"İnsanlar arasına karıştığın zaman elde edeceğin sevap ve iyilik burada bulunmaz, bu şüphesizdir." (b. 3499)

"Bütün dünya halkı kasaba ve şehirleri bırakıp, büyük yük yüklenerek, kalkıp, dağlara ihtifâya çekilmiş olsalardı,

Dünya bozulur, her taraf boş kalır ve insan-oğullarının nesli kesilmiş olurdu."(b. 3652-3)

"Bu her iki dünyayı da Tanrı yarattı; birini bulunca, koş, diğerini de ara." (b. 3662)

Gerçi gerek Ögdülmüş gerek Kün-Toğdı, Ogdurmuş'ı anlayışla karşılamakta hatta zaman zaman hükümdar Ogdurmuş'a gıpta etmektedir. (b. 4875-7,4903-5; Bombaci, 2010: 73-74) Ancak, ikisi de devlet görevini asla bırakmamakta Ogdurmuş'a da toplum içinde yaşamasını öğütlemektedir. Yusuf Has Hâcib'in, zühde saygı duymakla birlikte Müslümanların işlerinin görülmesi için, toplumla bağlarını koparmayan bir din anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır. Eserde zahidin bencilliği, toplumsal açıdan faydasızlığı ve riyakârlığı eleştirilmiştir. (Bombaci, 2010: 73-74) Bu ise Budizm'de değil İslamiyet'te öne çıkarılan bir din anlayışıdır. Eserin İslamîliği konusunda Şeker'in, Yusuf Has Hâcib'in bilinçli olarak yerel unsurlara yer verdiği ve dönemin Türkistan gerçekliğinde hâlâ var olan Budizm etkisini Ogdurmuş'ta kişileştirerek eleştirdiği şeklindeki görüşü çok yerindedir. (2011: 119-123)

Kutadgu Bilig'de İslamiyet öncesi medeniyetlerden etkilendiği açıktır. Eserde Fars ve Yunan-Roma hükümdarlarının unvanları ve bazen adlarına rastlamak mümkündür:

"Farzedelim ki, ben kisrâ veya kayser oldum ya Şeddâd ve Âd gibi, bir de cennet yaptırım

İskender gibi bütün dünyayı elimde tuttum, tam Nûh'un yaşını yaşadım ve yaşattım.

Yıldırım kılıçlı Haydar veya Rüstem gibi, dünyada meşhur oldum.

İsa gibi, ben göğe çıktım veya Nüşirevan gibi, memleketi adaletle idâre ettim.” (b. 6547-50)

Ne var ki bu gibi ifadeler, eserin İslamiyet etkisinde yazılmadığını değil, aksini ispatlar. Zira yukarıda da belirtildiği gibi, İslam siyasetname geleneği anılan medeniyetlerden etkilenmiştir. Türklerin, asırlar boyu iç içe yaşadıkları Persoid kavimlerle eserin yazıldığı dönemlerde de ilişki içinde bulunmaları, daha doğrudan bir Fars etkisini mümkün kılarsa da Yunan-Roma etkisini, bunun Müslümanların düşünce ve kültür hayatı üzerindeki derin etkisinin bir sonucu olarak değerlendirmek daha uygundur. İslam geleneği üzerinden bu gibi etkileri almasaydı, Kutadgu Bilig'in Budist ve Maniheizt Uygur metinlerine daha çok yaklaşması beklenirdi.

Fars ve Yunan etkisinin yanı sıra Kutadgu Bilig'de açıkça yerel kültürü yansıtan öğelere de rastlanmaktadır. Özellikle adlarını vermediği ancak, hâkim oldukları bölgeleri belirttiği Türk beylerinin sözlerini aktardığı beyitlerde yerel motifler daha belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır:

“Tecrübeli, sözünü düşünerek söylemiş olan Ötüken beyi ne der, dinle.

Halk için beyin çok seçkin olması lâzımdır; özü, sözü doğru ve tabiatı güzide olmalıdır.” (1962-3)

Yalnızca Ötüken Beyi değil, kendilerine pek çok özdeyiş isnat edilen “her türlü işe akli eren Yağma Beyi” ve “bilgili Çigil Beyi” gibi Türk beylerine sıkça başvurulmaktadır. (b. 4947, 3491) Türk kültürünün bir ürünü olan Kutadgu Bilig'de Türk beylerinin sözlerine yer verilmesi beklenmeyecek bir durum değildir. Eserin ortaya konulduğu toplumsal bağlamı anlamak bakımından önemli olan nokta, bu sözlerin İslam'ın getirdiği değerle bağdaşır bağdaşmadığıdır. Yusuf Has Hâcib'in atıfta bulunduğu Türk özdeyişlerinde böyle bir çelişkili durum tespit edilememiştir. Eserde “Allah” ve “peygamber” lafızları yerine Türkçe karşılıklarının kullanılması da (bkz. Kafesoğlu, 1980: 15-6) yeni dinin değil, onun üzerinden gelmesi muhtemel Arap ve Fars etkisinin henüz çok güçlü olmadığını göstermektedir. Kutadgu Bilig'de, ayet ve hadislerden beslendiğinde kuşku bırakmayacak pek çok beyit bulunmaktadır:

“[Tanrı] istedi ve bütün varlıkları yarattı; bir kere 'ol!' dedi, bütün diledikleri oldu.” (b. 4)

“Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse yarın o biçilir.” (b. 4733)

“Bilgisizin ibâdet ile meşgul olmasından, bilginin uyumasının sevâbı daha çoktur.” (b. 3225)

“Kim kendisini kovalarsa, bu dünya ondan kaçır; eğer ondan kaçarsan bu defa o seni kovalar.” (b. 3538)

“Dinle, Tanrıdan insanlara haber getiren nebî ne der: her yapılacak iş meşveret ile çâre bulunur.” (b. 5651)

Özellikle son beyitte, açıkça hadis nakledildiği ifade edilmektedir. Özgün metinde, “nebi” yerine “tildem” lafzının kullanılması, Kutadgu Bilig'i İslam düşüncesi ekseninden kuşkusuz çıkarmayacaktır. Kara'nın Kutadgu Bilig'deki birçok beytin ayet ve hadis kaynaklı olduğunu gösteren

çalışmasından (2012) sonra eserde İslam etkisinin zayıf olduğunu iddia etmek imkânsız hâle gelmiştir.

Kutadgu Bilig'in İslamiyet etkisinde yazılan bir siyasetname olması, kendi türündeki eserlerin bütün özelliklerini yansıttığı anlamına gelmez. Geçiş döneminde yazılan bir eser olarak onda zaman zaman asırlar öncesinin Türk hâkimiyet anlayışının izlerine rastlanabilmekte fakat İslam siyaset düşüncesinin "hilafet" gibi temel bir kurumuna (Uğur, 2001: 11-28) tesadüf edilememektedir. (Kafesoğlu, ay.) Bu nedenle, Kutadgu Bilig'deki hâkimiyet anlayışının, geçiş sürecindeki bir toplumun özgünlüğü çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

III. Kutadgu Bilig'de Geleneksel Hâkimiyet Anlayışı

Geleneksel hâkimiyet anlayışı, kadim kuralların kutsallığına dayanan bir otorite türüdür. (Weber, 2012, ss. 346-347) Bu hâkimiyet anlayışını besleyen, yöneticilerin başa geçme ve yönetme usullerinin çok eski hatta bazen bilinmeyen çağlardan miras kaldığı inancıdır. Toplumsal değişim hızının nispeten az olduğu çağlarda, bu eski kuralları güçlü kılan, kanıksanmış olmalarıdır. Geleneksel hâkimiyet anlayışında, dayandıkları kurallar gibi yöneticilerin de kadim köklerinin olması beklenir. Bu nedenle yöneticilerin başa geçmeleri, genellikle belli bir soydan gelmelerine bağlıdır. Dolayısıyla geleneksel hâkimiyet anlayışı daha çok monarşi ile uyumlu bir otorite temeli sağlamaktadır. Bu genel çerçeveye uygun olarak, İslam öncesi Türklerde de hâkimiyetin Tanrı tarafından belli bir soya verildiği inancı hâkimdir. Bilge Kağan'ın Orhun Abideleri'ndeki ifadelerine göre, Tanrı'nın göğü, yeri ve ikisi arasında insanoğlunu yaratmasından sonra ataları Bumın Kağan ve İstemi Kağan insanoğlu üzerinde tahta oturmuşlardır. (1999: 9,33) Bilge Kağan'ın sözlerinde iki nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, atalarının yalnızca Türkleri değil, insanoğlunu yönetmek üzere tahta çıkmış olmalarıdır. Bu, Türk kağanlarının, belli bir milleti veya bölgeyi değil, bütün insanları yönetmek yetkisini taşıdıkları yönünde bir iddiaya sahip olduklarını göstermektedir. (O. Turan, 1969: c. 1, s. 94-101) İkinci nokta, Bilge Kağan'ın, soyunu efsanevi kişilere değil, kadim olmakla birlikte birer tarihi kişilik olan atalarına dayandırmasıdır. Ancak metnin, insanoğlunun yaratılması ile Bumın ve İstemi kağanların tahta geçmesini art arda getiren anlatımı, bu ataları başlangıç zamanının tarih dışı kahramanları arasına sokmakta, onlara adeta mitolojik birer kişilik kazandırmaktadır.

Hâkimiyetin belli bir soya dayandırılması anlayışı İslamî devirlerde de varlığını sürdürmüştür. Yusuf Has Hâcib'e göre bey, doğarken beylikte doğmaktadır. (b. 1932, 1950) Kutadgu Bilig'in takdim edildiği Karahanlı hakanları hükümdarlık hakkının Tanrı tarafından ataları Alp Er Tonga'ya ve soyuna verildiğine inanmışlardır. (Ögel, 2002: c. 2, s. 57-63) Kutadgu Bilig'de de bu anlayış kendisini göstermektedir:

"Dikkat edersen görürsün ki dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir.

Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve ikbâli ayan-beyan olanı Tonga Alp-Er idi." (b. 276-7)

Temelde anlayış birliği olmakla birlikte Orhun Abideleri ile Kutadgu Bilig'deki soy bilinci arasında birtakım farklılaşmalar bulunmaktadır. İlk olarak, Orhun Abideleri'ndeki tarihî ataların yerini Kutadgu Bilig'de açıkça efsanevi bir

ata almıştır. Divanü Lügati't-Türk'teki sagu parçalarından (örn. 2005: 139) anlaşıldığı kadarıyla bu efsanevi kişilik, zamanın Türkleri arasında yaygın bir üne sahiptir. Alp Er Tonga'nın, Selçuklu Hanedanı tarafından da bilindiği ve bir meşruiyet kaynağı olarak görüldüğü, Nizâmü'l-mülk'ün Siyâset-nâmesi'nden anlaşılmaktadır. (1999: 7)

Hâkimiyet anlayışındaki ikinci farklılaşma, soya bağlı hâkimiyet alanının daralmasıdır. Orhun Abidleri'ndeki insanlığı yöneten kağanlar yerine Kutadgu Bilig'de dünya beylerinden bahsedilmektedir. Diğer yöneticilere nazaran Türk beylerine bir öncelik tanınmış olmakla birlikte, artık insanoğlunun tamamı üzerinde kurulacak bir hâkimiyet anlayışından ziyade, farklı toplumlar için ayrı hâkimiyet alanları kabul edilmiş görünmektedir. Hâkimiyet alanının daralması, spekülâtif olarak iki nedene bağlanabilir. Bunlardan ilki, Kutadgu Bilig'in yazıldığı dönemde göçerlik büsbütün terk edilmemekle birlikte Türklerin birkaç asırlık bir yerleşik hayat tecrübesine sahip olmalarıdır. Son derece hareketli bir göçer hanedanı olan Gök Türklerin, çevrelerindeki bütün hanedanlara hâkimiyetlerini kabul ettirme ve bunları haraca bağlama siyasetine karşılık Karahanlıların, yerleştikleri bölgelerde hâkimiyet kurarak buraların halkını vergiye bağlama yoluna gitmeleri, beraberinde hâkimiyetin bazı sınır boylarıyla kısıtlanmasını gerektirmiş olmalıdır. Ayrıca, yerleşik insanları "yatuk" olarak adlandırıp küçümsedikleri bilinen göçer Türklerin, kendilerinin de "yatuk"luğu benimsemeleriyle birlikte (Ögel, 2000: c. 1, s. 16-7) çevrelerindeki yerleşik milletler üzerinde eskisi kadar rahat hak iddia edemeyecekleri ortadadır. Hâkimiyet alanındaki daralmanın ikinci nedeni, İslamiyet'in kabulünde aranabilir. İslamiyet'in benimsenmesiyle birlikte Farslar ve Araplar başta olmak üzere diğer Müslüman milletlerle ortak bir seçkin kültürünü paylaşan Karahanlı okuryazarları, en azından Müslüman toplumlara karşı eskiyle aynı seviyede bir asabiyet gütmemişlerdir. (Ziya Gökalp, 2007: 230-3, 654-5)

Hâkimiyet anlayışı bakımından üçüncü farklılaşma, hâkimiyetin dayandırıldığı soyun genişlemesidir. Orhun Abideleri'nde, hâkimiyet belirli bir Türk soyuna dayandırılırken Kutadgu Bilig'de genel olarak Türk beylerinin diğerlerinden daha iyi olduğu ileri sürülmektedir. Bu yönüyle Yusuf Has Hâcib, Alp Er Tonga soyunun diğer Türk beylerine, bunların da diğer hükümlerine üstünlüğu şeklinde iki kademeli bir öncelik anlayışına sahiptir. Hâkimiyet soyunun genişlemesi ve hâkimiyet alanının daralması birlikte değerlendirildiğinde Kutadgu Bilig'deki soya dayalı hâkimiyet anlayışının İslamiyet öncesi Türklerinkine nazaran gevşediği sonucu çıkmaktadır. Bu gevşeme, ifade tarzlarına da yansımıştır. Orhun Abideleri'ndeki "başlıya baş eğdiren, dizliye diz çöktüren" kağan (1999: 9,13,33,39,61) yerine Kutadgu Bilig'de diğerlerine tercih edilecek bir soydan bahsedilmektedir. Bu gevşemeye karşın, Yusuf Has Hâcib, ülke yönetimi için yine de belirli bir soya atıf yapmaktadır. Hâkimiyetin dayandırıldığı soy tarih içinde değişiklik gösterse de belli bir soya başvurma geleneği süreklilik göstermiştir. Moğol İstilasından sonra Türkistan'da hâkimiyetin dayandırıldığı kaynak Cengiz Han olmuştur. Emir Timur, Cengiz soyundan gelmediği için han unvanını kullanamamış ve ülkesini ancak Cengizoğulları soyundan gelen hanlar adına yönetebilmiştir. Cengiz Han neslinden Saray Mülk'le evlenerek Moğolca damat anlamına gelen "Güregen" unvanını alan Emir Timur'dan sonra onun soyu da tahta çıkmaya

hakkına sahip olmuştur. (Alan, 2007: 165-75) Emir Timur'un, ülkeyi adlarına yönettiği Cengizogulları'nı kullanarak Anadolu üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunması üzerine Osmanlılar da soylarını Oğuz Kağan-Kayı nesline dayandırmışlardır. (İnalçık, 1959: 77-9) Türklerin Bumın Kağan, Alp Er Tonga, Cengiz Han, Emir Timur ve Oğuz Kağan gibi farklı soylar için hâkimiyet hakkı tanımakla birlikte, bazı istisnalar (örn. Yücel, 1980: 54-5) dışında Türk-Moğol soyundan olmayanlar için böyle bir hak tanımamaları ile Kutadgu Bilig'deki hâkimiyet soyunun kademeli önceliği anlayışı arasında bir koşutluk bulunduğu açıktır. Bu durum, hâkimiyet anlayışı ile totemcilik arasında bağlantı kuran görüş (Hassan, 2000: 116-9) çerçevesinde değerlendirildiğinde, Kutadgu Bilig ve sonrasındaki hâkimiyet anlayışının Türklerin çok eski inançlarından izler taşıdığı ileri sürülebilir.

İslam siyasî yazınının önemli tartışmaları arasında yer alan hilafet ve imamet sorunları Kutadgu Bilig'de konu edilmemiştir. Esasen yukarıda değinilen hâkimiyet anlayışı açısından imametın Kureyş'ten gelmesi gerektiği gibi bir iddiayı tartışmak dahi yersiz olurdu. Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere karşı saygılı davranılması gerektiği hususunda Hakan'ı uyarsa da (b. 4336-4340) Yusuf Has Hâcib'in Ehl-i Beyt'e ya da genel olarak Kureyş kabilesine hâkimiyet konusunda bir ayrıcalık tanımadığı görülmektedir. İslam siyaset düşüncesinde Kureyş'e ayrıcalık tanımayan başka yazarlar da bulunmakla birlikte (akt. Uğur, 2001: 22-25) dikkat çekici olan, Yusuf Has Hâcib'in bu konulara temas etmemiş olmasıdır. İslam siyasî mezhepleri arasındaki tartışmalara da girmeyen Yusuf Has Hâcib, bu noktada Nizâmü'l-Mülk'ten (1999: 113-131) oldukça farklı bir konumda yer almaktadır. Apaçık bir Batınî tehdidi altındaki Selçuklu yönetimine karşılık Karahanlılarda çatışma ekseninin mezheplerden ziyade dinler ve kültürler arasında belirmesi, her iki bilgin arasındaki farkın temel nedeni olmalıdır. Yusuf Has Hâcib'in hilafet kurumunu gündemine almak bir yana, diğer siyasetnamelerin aksine halifelerden örnek dahi vermemesi, bir yere kadar, Karahanlı coğrafyasının hilafet merkezine uzaklığıyla ilgili olabilir. Her ne sebepten olursa olsun, eserde hilafet eksenindeki tartışmalara girilmemesi, yazıldığı ülkenin özgün hâkimiyet anlayışı bakımından bu kurumun merkezî bir önem taşımadığını göstermektedir.

Bir toplumdaki otorite anlayışı yalnızca hükümdarın hâkimiyeti üzerinde değil diğer katmanlarda da etkili olmaktadır. Kutadgu Bilig'de de soy, yalnızca hükümdarın değil, diğer yöneticilerin de otorite kaynakları arasında yer alır. Yusuf Has Hâcib, çeşitli yöneticilerde aranacak özellikleri sıralarken soya da değinmiştir. (örn. b. 2186, 2437) Ancak, bunlarda belirli bir soydan gelmekten ziyade, soyu bilinen bir kişi olmanın daha önemli olduğu görülmektedir. Liyakati zedeleyen bir uygulama olmakla birlikte kamu görevlerinin atadan oğula geçmesi, değişim hızının yavaş olduğu toplumlarda faydalı sonuçlar verebilir. Zira görevin nesilden nesle pek değişmeyen gereklerini daha küçük yaşlarda öğrenmeleri ve soylarının kalıtsal özelliklerini taşımaları, izleyen nesilleri de aynı göreve hazırlamaktadır. Ne var ki, bir önceki bölümde de belirtildiği gibi dönüşüm sürecindeki bir toplum olarak Karahanlılarda görevin miras gibi devredilmesi yerine kişisel liyakati öne çıkarmak daha makuldür. Kutadgu Bilig'de de soydan ziyade kişinin ehliyet ve liyakati öne çıkarılmıştır. (b. 611-614) Eserin birçok yerinde liyakate dikkat çekilmiştir:

“Ey bey, işi işin ehline, işe yarayana, hareketi doğru ve dürüst olana ver.

Eğer bir bey işi ehliyetsiz bir kimseye verirse, ehliyetsizliği başkası değil, kendisi göstermiş olur.

Tanrı bir kimseyi mes’ûd etmek ve yükseltmek isterse, ona ehliyetli ve dürüst hizmetkârlar verir.” (b. 1759-61)

Hükümdar Kün-Toğdı ile herhangi bir bağı olmayan Ay-Toldı’nın sırf liyakati nedeniyle yönetici yapılması da liyakate verilen önemin bir başka göstergesidir. (b. 570 vd.) Öte yandan Ay-Toldı’nın yerine oğlu Ögdülmiş’in geçmesi (b. 1482-1580) ve gerektiğinde onun yerine geçmek üzere kardeşi veya akrabası Ogdurmuş’un ısrarla göreve alınmak istenmesi (b. 3131 vd.) gibi yöneticilerin soydan kaynaklanan otoriteleri kapsamında değerlendirilebilecek örneklerle de eserde yer verilmektedir. Ancak bu örneklerde göreve getirilen veya getirilmesi düşünülen kişilerin soyları değil liyakatleri (b. 1590, 3150-2) vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig’de hükümdar dışındaki yöneticiler söz konusu olduğunda ehliyet ve liyakatten kaynaklanan bir otorite anlayışı baskın çıkmaktadır. Liyakat, daha sonraki siyasetnamelerde de üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. (örn. Kınalızâde Ali Çelebi, 2007: 492-493)

Geleneksel hâkimiyet anlayışı, köklü bir geçmişi olan yöneticinin keyfince hareket edebileceği bir düzen öngörmez. Devlet başkanı ve diğer yöneticiler, çoğunlukla ne zaman ortaya çıktıkları dahi belli olmayacak kadar kadim olduğu düşülen kurallara uymak zorundadırlar. Türk geleneğinde bu kurallara törü adı verilmiştir. Kutadgu Bilig’in kurguladığı siyaset ve yönetim düşüncesinde törünün merkezî bir konumda olduğu görülmektedir. İnalçık, törünün ele alınışının Kutadgu Bilig ile Fars siyaset düşüncesi arasındaki temel bir farklılığa işaret ettiği düşüncesindedir. Ona göre, Fars siyaset düşüncesinde hükümdarın mutlak otoritesi söz konusudur. Hükümdarın otoritesi ancak adaletle sınırlandırılabilir. Hatta pendname türü eserlerde görüldüğü gibi adalet dahi hükümdarlığa faydası nedeniyle vurgulanmakta ve hükümdarın bir başışı şeklinde ortaya çıkmaktadır. Oysa Kutadgu Bilig’de kanunun beyden dahi üstün olduğu görülmektedir. (1966: 267-268) Kutadgu Bilig’deki ifadeler İnalçık’ı haklı çıkaracak niteliktedir. Gerçekten Yusuf Has Hâcib, törüyü bütün siyaset ve yönetim sisteminin merkezinde kurgulanmıştır. Bunun nedeni, törünün kanundan daha derin bir anlam ifade etmesi ve Tanrı ile ilişkilendirilmesi olabilir. Başer’e göre, kanun anlamına gelen öngdiden farklı olarak törü, Tanrı’nın adlarından birisi olan Törütgen (Hâlık) ile ilişkilidir. (2006: 94-99)

Kutadgu Bilig’de törü genellikle, doğru ve âdil anlamlarına gelen köni sıfatıyla birlikte kullanılmaktadır. Yusuf Has Hâcib’in köni törüye ne kadar önem verdiğini anlamak için ona hükümdarlık mevkiini layık gördüğünü hatırlamak yeterlidir. Eserin merkezindeki kişi, köni törüyü simgeleyen Kün-Toğdı’dır. (b. 355,765-822) Akli simgeleyen Ögdülmiş (b. 356) ancak Ay-Toldı’nın hastalığı sırasında meydana çıkmakta; (b. 1482 vd.) saadet, devleti ve kutu simgeleyen Ay Toldı (b. 355, 620 vd.) ile akıbeti simgeleyen Ogdurmuş (b. 357) ise ölmektedir. (b. 1519-22; 6288) Eser boyunca hayatta olan ve kendisinden bahsedilen yalnızca Kün-Toğdı’dır. Diğer kişiler yaşlanıp ölümlerine hükümdarda ne bir hastalık ne de bir yaşlılık alameti zuhur etmektedir. Üstelik hükümdar, hiç ölmeyecekmiş gibi, Ögdülmiş’ten sonrası için kendisine bir danışman bulma tasesına düşmüştür. (b. 3131-3134) Bu, belli bir hükümdardan

değil, hükümdarlık makamından –ve ebed müddet devletten- söz edildiğini gösterdiği kadar köni törünün siyaset ve yönetim sisteminin sabitesi olduğuna da işaret etmektedir. Törünün sabit değer olduğunu gösteren bir başka durum, eser boyunca Küñ-Toğdı'nın makamını hiç terk etmemiş olmasıdır. Yalnızca bir kere Odgurmuş'ın zaviyesine gitmeyi teklif etmişse de Odgurmuş, kendisinin hükümdarın kapısına gitmesinin daha doğru olacağını söylemiştir. (b. 4995) Küñ-Toğdı güneş gibi yerinde durmakta ve bütün kişiler onun etrafında dönmektedir

“Beyliğin temeli adalet üzerine kurulmuştur; adalet yolu beyliğin esasıdır.

Bey doğru olur ve ülkeye böyle hükmederse bütün dileklerine kavuşur.” (b. 821-2)

“Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan, adâletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır.” (b. 1435)

Kutadgu Bilig'de, daha sonra pek çok siyasetnamede görülecek olan (örn. Kınalızâde Ali Çelebi, 2007, s. 539) adalet dairesinden de bahsedilmiştir. Buna göre; ülkeyi elde tutmak için askere, asker tutmak için paraya, para toplamak için zengin bir halka, zengin bir halk için âdil kanunlara ihtiyaç vardır. Bunlardan biri ihmal edilirse beylik çözülmeye başlar. (b. 2057-2059) Adalet dairesi bir görüşe göre, Sümerler de dahi bulunan bir anlayışa işaret etmektedir. (Darling, 2013:11, 15-17) Ancak bu kavramı, İslam öncesi Fars düşüncesine, özellikle, Pehlevice aslı günümüze ulaşamamakla birlikte Emeviler döneminde Arapça'ya çevrilerek İslam düşüncesini etkileyen Ahd-i Erdeşir'e dayandıran görüş daha yaygındır. Sasanî hükümdarı Erdeşir'in sözlerinin toplandığı Ahd-i Erdeşir'e göre, insan (asker) olmazsa devlet olmaz, para olmazsa insan bulunmaz, üretim ve refah olmazsa para olmaz, adalet ve iyi yönetim olmazsa refah ve üretim olmaz. (F. Turan, 2011: 558-560; Kömbe, 2013: 141-4) Yusuf Has Hâcib'in bu düşünceye özgün bir katkıda bulunmadığı ortadadır. Yine de Orhun Abideleri'ndeki törü anlayışı ile Kutadgu Bilig'deki arasındaki değişimi vurgulamak bakımından bu adalet vurgusu önemlidir. İslamiyet öncesi Türklerde adalet vurgusu olmaksızın kullanılan törünün bu kez adaletle neredeyse aynı anlama gelecek şekilde kullanılması, (Ögel, 2016: 287) yeni din ve kültür çevresinin, hâkimiyet anlayışı üzerindeki en büyük etkisidir.

IV. Kutadgu Bilig'de “Çağdaş” Hâkimiyet Anlayışı

Kutadgu Bilig'de akla, kanuna ve halkın yararına verilen önem, metnin çağdaş bir metin gibi yorumlanmasına neden olabilmektedir. Sayılan unsurların; geleneğe, keyfilige ve mutlak hükümdara karşı kazandığı zaferin aşamaları aynı zamanda hâkimiyet anlayışındaki çağdaşlaşmanın unsurları olarak okunabileceğinden bu yorumun anlaşılabilir nedenleri olduğunu da teslim etmek gerekir. Özellikle, kendi iradesi üzerinde hiçbir sınırlama kabul etmeyen bir zorba olarak tasvir edilen Türk sultanı imgesi ile aralarındaki yüksek karşıtlık, ilk bakışta, Kutadgu Bilig'in de aralarında olduğu siyasetnamede ortaya konulan hâkimiyet anlayışının fazlasıyla çağdaş olduğu izlenimini doğurabilir. Ancak, bu eserlerin yazıldıkları dönem ve ait oldukları toplumsal bağlam, bu izlenimin sorgulanmasını gerektirmektedir.

Çağdaş hâkimiyet anlayışının üzerinde yükseldiği akıl, Kutadgu Bilig'in temel kavramları arasındadır. Yusuf Has Hâcib'in akla verdiği önem,

eserinin dört ana kişisinden birisi olan ve akılı temsil eden (b. 356) Ögdülmüş'in diyaloglarına eserde oldukça geniş bir yer ayırmasında kendisini gösterir. (Doğan, 2002a: 138) Ögdülmüş eserin en çok öğüt veren kişisidir. Gerek hükümdar gerekse Odgurmüş, eserin neredeyse tamamında onun öğütlerini dinlemekte, bazen de ona öğüt vermektedir. Bu durum, Yusuf Has Hâcib'in akıl ile siyaset ve tasavvufu etkileşim içinde gördüğü şekilde yorumlanabilir. Eserde, sık sık akılla birlikte anılan bir kavram da bilgidir. Akıl ve bilgi, insanı diğer hayvanlardan ayıran ve ona seçkinlik kazandıran birer değer olarak ele alınmaktadır. Bu derin anlamlarının yanında insanın faydasını arttırmaları da bunları önemli kılmaktadır. (b. 147-161)

“Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgi ile göğe dahi yol bulunur.” (b. 208)

“Bütün hürmet ve itibar akıl içindir; akılsız adam bir avuç balçık gibidir.” (b. 297)

Yazara göre, işlev ve değer yönünden benzeşen bu iki kavram arasındaki fark, aklın doğuştan gelmesine karşılık bilginin çalışmayla kazanılmasındadır. İnsan çalışmakla, Tanrı'nın yaradılış esnasında hamuruna kattığı aklını arttıramamaktadır. Ancak, akıldan başka bütün erdemleri çalışmak suretiyle elde edebilmekte, bilgisini geliştirebilmektedir. (b. 1679-83, 1825-9)

Kutadgu Bilig'de devlet başkanının hâkimiyeti akıldan ziyade, bilgiyle ilişkilidir. Akılı temsil eden Ögdülmüş, devlet başkanı değil, vezirdir. Yazar bununla, akla dayanmaktan ziyade, akılı ve akıllı insanları amaçları doğrultusunda kullanan bir hükümdar portresi çizmektedir. Ona göre, insanı insan yapan akıl olduğu gibi, beyi bey yapan da bilgidir. Kendisine beylik nasip olan kişi işleri bilgi ile yönetmelidir. (b. 250-2,302,327,1905,4136) Yusuf Has Hâcib, bilginin beylikle ilişkisini bir söz oyunuyla şöyle anlatmaktadır:

“Bey adı bilig kelimesiyle ilgilidir; bilig'in lâmu giderse beg adı kalır.” (b. 1953)

Akıl ve bilgiye önem vermesi, Kutadgu Bilig'i çağdaş hâkimiyet anlayışının bir temsilcisi konumuna getirmez. Bu kavramlar, diğer siyasetnamelerde de övülmektedir. (Türk, 2012: 44-61) Ancak bunların geleneksel kullanımlarının günümüzdekiyle aynı anlam içeriğine sahip olup olmadığı tartışılmalıdır. Kutadgu Bilig'de geçen bilgi kavramı günümüzdekinden farklı çağrışımlara kapı aralamaktadır. Gerek İslamiyet'in gerekse İslam öncesi Türklerin bilgi anlayışı, daha ziyade, bilgelik ve ilahî bilgi gibi içeriklere tekabül etmektedir. (Âl-i İmran 3/19; Orhun Kitabeleri, s. 41) Yusuf Has Hâcib de etkisi altında bulunduğu bu iki geleneğe uygun olarak ahlak ve erdemle bağlantılı bir bilgi anlayışına sahip olmalıdır:

“Çocuklara fazilet ve bilgi öğretmeli ki, onlar iyi ve güzel yetişsinler.” (b. 1228)

“Kim hakîm ve bilgili bir bey olmuş ise, o bilgili insanları kendisine yaklaştırır.” (b. 254)

Onun eseri boyunca yücelttiği bilginin, mevcut bilgi birikimi ve değerleri sorgulayarak geleneği kırmak gibi bir amacı olduğu söylenemez. Aksine bilgi, Kutadgu Bilig'deki anlam içeriğiyle, toplumdaki fiili aksaklıkları toplumun ideal kurum ve değerlerini hatırlatarak aşmak, dolayısıyla geleneğe destek sağlamak eğilimindedir. Bunun geleneksel hâkimiyet anlayışını besleyeceği açıktır. Hâkimiyet söz konusu olduğunda bilginin gölgesinde

kalması bir yana, çağdaş ve geleneksel anlam içeriklerinde benzer bir farklılaşma akıl için de söz konusudur. Çağdaş hâkimiyet anlayışının temelindeki ussallık, akla önem vermek anlamında bir akılcılığın ötesinde anlamlar taşımaktadır. Çağdaş anlayışta akıl, toplumsal olanı yaratan insan iradesine karşılık düşmektedir. Çağdaş siyaset düşüncesi, geleneksel anlayışın, insan eliyle bozulmadıkça ideal şeklini koruyacak kendiliğinden veya ilahi bir olgu olarak gördüğü toplumu insan eliyle kurulmuş bir düzen olarak tasavvur etmektedir. Siyasi toplumun, insanların kendi aralarında akdettikleri sözleşme veya sözleşmelerle kurulduğu yönündeki kurgu, (Hobbes, 2012: 137; Rousseau, 1997: 15-20) kuruculara, biricik öznesi haline geldikleri düzeni değiştirmek hakkını da tanımaktadır. Kimsenin hatırlamadığı birtakım seküler “kâlû belâ”lara atıf yapılmasının nedeni de zaten tam olarak budur. Kutadgu Bilig’de ise çağdaş siyaset düşüncesinin aksine insanın kendisini varlığın merkezinde konumlandırarak toplumun kurum ve geleneklerini nesneleştirdiği bir anlayışa rastlanmamaktadır. Yusuf Has Hâcib, gerek hâkimiyetin kaynağını insanlarda değil, Tanrı’da görmesiyle gerekse törüye bağlılığıyla geleneksel hâkimiyet anlayışının savunucusu durumundadır.

Törüye bağlılık, bu çalışma kapsamında geleneksel hâkimiyet anlayışının bir belirtisi olarak alınsa da onu ussal hâkimiyet anlayışı çerçevesinde yorumlayanlar da bulunmaktadır. (Doğan, 2002b: 84-90) Gerçekten, hükümdarın törüyle ve kendi getirdiği düzenlemelerle sınırlandırılması, (b. 4009-4016) otoritenin kaynak ve sınırlarının hukuk kurallarıyla örüldüğü bir düzen öngören çağdaş hâkimiyet anlayışıyla koşutluk göstermektedir. Bu noktada Kutadgu Bilig’deki törü vurgusunun, hukuk devleti anlayışının özünü yakaladığı savunulabilir. Ne var ki kavramsal sınırlar daraltıldığında törü vurgusu ile hukuk devleti arasında önemli farklılıklar belirlemektedir. Hukuk devletinin gereklerinden olan, yönetimin yargısal denetimi ve mali sorumluluğu gibi ilkeler (Giritli, Bilgen, & Akgüner, 2001: 44-45; Günday, 2003: 38-50) Kutadgu Bilig’de yer almamaktadır. Esasen, mülk devletini izleyen polis devleti ve hazine kuramının ardılı konumundaki hukuk devleti anlayışının, (Gözler, 2003: c.1, s. 96-9; Günday, 2003: 36-37) bu tarihi sürecin dışında verilmiş bir esere aynen uygulanması anlamlı da değildir. İktidar sahiplerine getirilen sınırlamaların güvenceye bağlanması konusunda, otoriteye güvensizliğin şekillendirdiği bir düşünce dünyası ile onu nasihatleriyle yönlendirme yolunu benimseyen siyasetname geleneği arasında bağdaşmaz farklılıklar olması kaçınılmazdır. İkincisinin naifliğinin bir örneği olarak Kutadgu Bilig’de, çizilen sınırları aşan otoriteyi durduracak herhangi bir dünyevi yol bulunmamaktadır:

“Halkın bütün uygunsuzluklarını beyler düzeltir; bey uygunsuzluk ederse onu kim yola getirir.” (b. 2107)

Kutadgu Bilig’de çağdaş hâkimiyet anlayışına yaklaşan bir başka nokta, hükümdar ile halk arasında bir yükümlülükler-haklar dengesi öngörülmesidir. Halkın hükümdar üzerindeki hakları 1)Gümüş ayarının korunması 2)Âdil kanunlar ve 3)Emin yollar olarak ifade edilmiştir. Bunlara karşılık hükümdar da halka karşı 1)Vergi 2)Emre itaat 3)Dostluk ve düşmanlıkta ortaklık isteme haklarına sahiptir. (b. 5574-5583) Yusuf Has Hâcib’in, gümüşün ayarı ve vergi ile ekonomi, âdil kanunlar ve emre itaat ile hukuk, emin yollar ve dost-düşman ortaklığı ile güvenlik alanlarında yükümlülük-hak ilişkisi kurduğu açıktır.

Bunun ötesinde, eserde istişareye de önem veren beyitler bulunmaktadır. (b. 5649 vd.) Eserin bütünde, istişareye önem veren, kendisine danışmanlar arayan bir hükümdar imgesi görülmektedir. Ne var ki bunlar, kavramı çok geniş tutmadıkça Kutadgu Bilig'den bir demokrasi çıkarmak için yeterli değildir. Serbest ve âdil seçimler başta olmak üzere demokrasinin birçok temel şartını (Dahl, 1971, s. 3) Kutadgu Bilig'de aramak anlamsızdır. Yusuf Has Hâcib, halk tarafından değil, fakat halk için yönetmeyi gerekli görmektedir:

“Kendi menfaatini arama, halkın menfaatini düşün; senin menfaatin halkın menfaati içindedir.” (b. 5353)

“Bey halkı için bir saadettir, halk mes'ûd olmalıdır; halkın mes'ûd olması için, karnının doyması lâzımdır.” (b. 5355)

“Ey hakîm hükümdar, güneş gibi parla; halk senin sâyende bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun.” (b. 5359)

Tanrı senin boynuna emânet yüklemiştir; bu emâneti gözet, onu sana soracaktır.” (b. 5359-60)

Beyitlerde vurgulanan halkın doyurulması vurgusu, Orhun Abideleri'nde de “aç milleti doyurmak”, “az milleti çok kılmak”, “elbisesiz milleti giydirmek” ve benzeri şekillerde tekrarlanan bir temadır. Bu sosyal faaliyetler, milletin adının yok olmamasıyla gerekçelendirilmiştir. (1999: 19,39,43) Kutadgu Bilig'de bu faaliyetlerin halkın, Tanrı'nın emaneti olmasıyla ilişkilendirilmesi, İslamiyet etkisindeki diğer siyasetnamelerde de görülen bir özelliktir. (bkz. Önder, 2014: 45-53)

Halka karşı sorumlulukların, kaynağını halkta bulan bir hâkimiyet anlayışıyla temellendirilmesini haklı kılabilen bir ifade ne Orhun Abideleri'nde ne de Kutadgu Bilig'de bulunmaktadır. Aksine her iki kaynak da hâkimiyetin kaynağını Tanrı'da aramaktadır. Bilge Kağan, Tanrı'nın başışlaması ve kendi kutu sâyesinde tahta çıktığını belirtmektedir. (1999: 19,59) Zaman zaman hanedanın karizmatik otoritesini karşılayacak şekilde kullanılmış olmakla birlikte (örn. Özdemir, 2014: 81-3) kut kavramının, hükümdarın kişisel karizmasıyla ilişkilendirilmesi daha doğru olacaktır. Kutun temelinde de Tanrı tarafından bahşedilmiş olma özelliği bulunmaktadır. (bkz. Ögel, 2016: 185, 2017-8) Bu nedenle kut, hükümdarın kişisel hâkimiyetini hanedan da dâhil olmak üzere diğer iktidar odakları karşısında güçlendiren bir meşruiyet kaynağıdır. Seçilenlerin karizmasından oldukça farklı olan bu karizma türünü demokrasi veya çağdaş hâkimiyet anlayışının başka şekilleri ile ilişkilendirmek mümkün görünmemektedir.

V. Sonuç

Kutadgu Bilig, Türklerin İslamiyet'i topluca kabul etmeye başladıkları dönemin ürünü olarak kendisinden önceki Türk toplumu ile sonrası arasındaki zincirin önemli bir halkasıdır. Döneminde, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları ülkelerde bir Türk tarafından bu kapsamda bir eser yazılmamış olması, eseri pek çok açıdan değerli hâle getirmektedir. Bu çalışmada, dönemindeki Türklerin siyaset ve yönetim anlayışını yansıttıkları düşüncesiyle Kutadgu Bilig'de savunulan hâkimiyet anlayışı tartışılmıştır. Kutadgu Bilig'deki hâkimiyet anlayışının, kendisinden önceki ve sonraki Türk hâkimiyet anlayışı ile uyumlu olacak şekilde soy ve törüyü vurguladığı görülmüştür. Ancak, Kutadgu Bilig'de törünün sıklıkla köni sıfatıyla birlikte kullanılması, adaletin, İslamiyet'in

etkisiyle, siyasi sistemin temeline yerleştiğini göstermektedir. Geleneksel hâkimiyet anlayışının birer görünümü olan soy ve törü dışında, eserde ilk bakışta çağdaş bir hâkimiyet anlayışının izleri olarak yorumlanabilecek unsurların da aslında geleneksel hâkimiyet anlayışı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği, Yusuf Has Hâcib'in geleneksel hâkimiyet anlayışının savunucusu olduğu anlaşılmıştır.

Kutadgu Bilig'in 20. yüzyılda âdeta yeniden keşfedilmesiyle, hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumların bir bölümünün eserin yazıldığı bağlamı dikkate almadığına şahit olunmaktadır. Akla, bilgiye, kanuna ve halkın çıkarlarına önem vermesi; Yusuf Has Hâcib'in neredeyse çağdaş düşüncenin bir temsilcisi gibi yorumlanmasına neden olmaktadır. Oysa bu kavramlar, çağdaş dünyada ortaya çıkmamış, çağdaşlaşmayla birlikte yeni anlam içerikleri kazanmışlardır. Kurumsallaşmış iktidar ilişkileri, yaptırım gücü olan birtakım kuralları beraberinde getireceğine göre, hemen her toplumda yöneticileri bağlayan kurallar bulunmak durumundadır. "İlkel" olarak adlandırılan topluluklarda dahi, farklı yönleri bulunmakla birlikte, yöneticileri bağlayan kuralların var olduğu bilinmektedir. (Malinowski, 2016: 51-2) Çağdaş hâkimiyeti farklı kılan; yöneticilerin geleneksel kurallarla değil, süregeleni eleştiren aklın ürünü olan kurallarla sınırlandırılmalarıdır. Bu bakımdan, çağdaş hâkimiyet anlayışının temelini oluşturan akıl ile Kutadgu Bilig'deki, dinler de dâhil olmak üzere insanlığın kadim birikiminden süzülüp gelen bilgeliğe gönderme yapan akıl farklı anlam içeriklerine sahiptir. Eserde yönetilenlerin menfaatlerinin öncelenmesi üzerine verilen öğütlerin temelinde de daha ziyade dinî ve insanî bir duyarlık bulunmaktadır. Bu özellikleri, Kutadgu Bilig'deki hâkimiyet anlayışının geleneksel çerçevede değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Geleneksel hâkimiyet anlayışını benimsemesi, Kutadgu Bilig'in değerini azaltmamakta belki de artırmaktadır. Yönetilenlerin hak ve menfaatlerinin tanındığı, yöneticinin keyfi karar ve uygulamalardan uzak tutulduğu bir düzenin, çağdaş hâkimiyet anlayışına başvurulmaksızın savunulması, Kutadgu Bilig tarzı eserleri önemli birer alternatif konumuna getirmektedir. Bin yıl önceki Türk toplumu ile günümüzdekinin farklılıkları, bu siyasetnamenin bütün yönleriyle kabul edilmesini kuşkusuz imkânsızlaştırmaktadır. Ancak, geleneksel birikimin, donuklaşan çağdaş hâkimiyet anlayışının aşılması için sağlayabileceği destek de göz ardı edilmemelidir. Bunun için yapılması gereken, klasik eserleri çağdaş bir kılığa büründürmek değil, olduğu şekliyle anlamaya çalışmak olmalıdır. Günümüz hâkimiyet anlayışı için sözde tarihi destek sağlayacak ilkinin karşılık ikinci yol, geleceğin hâkimiyet anlayışını toplumun köklü değerlerine yaslanarak kurmak bakımından daha anlamlıdır.

Kaynakça

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. 2009. Siyâsetnâme. Diyanet İslam Ansiklopedisi. c.37. İstanbul. 304-306
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. 2011. Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, hazırlayan Musa Duman. Ankara: TDK. 31-44.

- Alan, Hayrunnisa. 2007. Bozkırdan cennet bahçesine. Timurlular. 2.basım. İstanbul: Ötüken
- Arat, Reşit Rahmeti. 1947. Giriş. *Kutadgu Bilig I: Metin* içinde. İstanbul:TDK. vii-xlv:
- Arsal, Sadri Maksudi. 1947. Türk Tarihi ve Hukuk:İstanbul
- Başer, Sait. 2006. Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre, Sakarya Valiliği.
- Bombaci, Alesio. 2010. Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar. 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, hazırlayan Osman Turan vd. Ankara: TTK. 65-75
- Bosworth, C. E. 1993. Nasîhat al-Mulûk. *The Encyclopaedia of Islam 2*. Basım. c. 7. Leiden-New York: E.J.Brill. 984-988
- Çağatay, Saadet. 2008. 100. Doğum Yıldönümüne Armağan: Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri, c.2, hazırlayan Aysu Ata, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
- Dahl, Robert. A. 1971. Polyarchy: Participation and Opposition. Yale U.P.
- Darling, L. T. 2013. A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization: Routledge.
- Demirbilek, Salih. 2009. Türklerde ‘Kut’ Kavramı, Kutadgu Bilig Merkezli, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009*, hazırlayan Musa Duman.Ankara: TDK. 181-97.
- Doğan, Nejat. (2002a). Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-I. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(12), 127-158.
- Doğan, Nejat. (2002b). Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-II. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(13), 77-94.
- el-Muheymid, A. b.Salih. 2001. Karahanlılar ve İslam’ın Yayılmasındaki Katkıları, çeviren Ali Aksu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5(1), 281-310
- Giritli, İsmet., Bilgen, Pertev, Akgüner, Tayfun. 2001. İdare Hukuku. İstanbul: DER.
- Gözler, Kemal. 2003. İdare Hukuku, c.1. Bursa: Ekin Kitabevi Y.
- Günday, Metin. 2003. İdare Hukuku. 8. basım. Ankara: İmaj Y.
- Hassan, Ümit. 2000. Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler. İstanbul: Alan Y.
- Hobbes, Thomas. 2012. Leviathan: veya bir din ve dünya devletinin içeriği, biçimi ve kudreti, çeviren S. Lim. 10. basım. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, Halil. 1966. Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri. *Reşid Rahmeti Arat İçin* içinde. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 259-71
- İnalcık, Halil. 1959. Osmanlılar’da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 14(1),69-94
- Kafesoğlu, İbrahim. 1980. Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. İstanbul: Kültür Bakanlığı Y.
- Kara, Mehmet. 2012. Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig. İstanbul: Nesil.

- Kazmaz, Süleyman. 2000. Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig: Kutadgu Bilig Üzerinde Hukukî Bir İnceleme, Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayını
- Kınalızâde Ali Çelebi. 2007, çeviren Mustafa Koç . Ahlâk-ı Alâî. İstanbul: Klasik.
- Konfüçyüs. (2017). Konuşmalar, çeviren Giray Fidan, İstanbul: Dedalus Kitap.
- Köprülü, M. Fuad. 1980. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken.
- Kömbe, İlker. 2013. Dünya Düzeninin Temelleri: Adalet Dairesi Literatürüne Giriş. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 18(35), 139-98
- Kur'an-ı Kerim.
- Levend, Agâh Sırrı. 1963. Siyaset-nameler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 167-94.
- Levend, Agâh. Sırrı. 1964. Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 89-115.
- Malinowski, Bronislaw. 2016. Yabancıl Toplumda Suç ve Gelenek, çeviren Şemsa Yeğîn. İstanbul: İthaki.
- el-Muheymid, Ali b.Salih. 2001. Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları, çeviren Ali Aksu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5(1). 281-310
- Nizâmü'l-mülk. (1999). Siyâset-nâme. çeviren Mehmet Altay Köymen. Ankara: TTK.
- Orhun Abideleri. 1999. hazırlayan Muharrem Ergin. 24.basım. İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Ögel, Bahaeddin. 2000. Türk Kültür Tarihine Giriş. c.1 (Türklerde Köy ve Şehir Hayatı Göktürklerden Osmanlılara. 4. basım. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Ögel, Bahaeddin. 2002. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. c.2. 2. basım. Ankara: TTK.
- Ögel, Bahaeddin. 2016. Türklerde Devlet Anlayışı: 13.Yüzyıl Sonlarına Kadar, İstanbul: Ötüken, Yayınları.
- Önder, Özgür. 2014. Siyasetname: Yönetimde Adalet ve Saadet Bir Nasihatname Geleneği. İstanbul: Lotus
- Önler, Zafer. 2011. Kutadgu Bilig'de Kut Kavramı", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, hazırlayan Musa Duman.Ankara: TDK, 415-23.
- Özdemir, Gürbüz. 2014. Weberyan Anlamda Türklerde Otorite Ve Meşruiyet İlişkisi (15.yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar). *Akademik İncelemeler Dergisi*. 9(2), 69-90.
- Rousseau, Jean.-Jacques. 1997. Toplum Anlaşması. çeviren Vedat. Günyol. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Y.
- Sun Zi. 2018. Savaş Sanatı. Pulat Otkan, Giray. Fidan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şeker, Fatih. M. 2011. Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig. İstanbul: Dergâh.
- Turan, Fikret, Kutadgu Bilig'de sunulan Dünya Görüşünün Kaynakları. 2011. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, hazırlayan Musa Duman.Ankara: TDK. 553-63

- Turan, Osman. 1969. Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları c. 1. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Türk, H. Bahadır. 2012. Çoban ve Kral: Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi. İstanbul: İletişim.
- Uğur, Ahmet. 2001. Osmanlı Siyâset-Nâmeleri. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Weber, Max. (2012). Ekonomi ve Toplum, c.1. çeviren Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Y.
- Yasin, Yusufcan. 2016. Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. (7), 85-104.
- Yılmaz, Coşkun. 2009. Siyâsetnâme. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* içinde c. 37, 306-8. İstanbul.
- Yusuf Has Hâcib. 1947. Kutadgu Bilig: I Metin, hazırlayan Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: TDK.
- Yusuf Has Hâcib. 1998. Kutadgu Bilig: II Çeviri, çeviren Reşid Rahmeti Arat, 7.bs., Ankara: TTK.
- Yücel, Yaşar. 1980. XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi. Çobanoğulları Candar-oğulları Beylikleri, Ankara: TTK.
- Yüksel, Ahmet. Turan. 2001. İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 67-99.
- Ziya Gökalp. 2007. Kitaplar 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.